

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94»1921/1935»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.30>

Біліченко Л.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВСЕСОЮЗНЕ ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ПОЛІТКАТОРЖАН ТА ЗАСЛАНЦІВ (1921–1935 РР.)

У статті досліджується діяльність Всесоюзного товариства колишніх політкаторжан та засланців протягом 1921–1935 рр. З'ясовано, що товариство було засновано у березні 1921 р., коли колишні революційні діячі П. П. Маслов та Д. І. Новомирський зробили чергову спробу створення Товариства колишніх політичних каторжан та засланців поселенців шляхом публікації в «Известиях» заклику до збору матеріалів з історії революційного руху. Ці дані збиралися для публікації тематичної збірки, з метою чого було створено літературну, організаційну та бюджетну комісію. Осередки товариства були розкидані майже по всьому Радянському Союзу. Філії товариства були в Україні (Харків, Київ, Одеса, Сімферополь), на Кавказі (Грузія, Вірменія, Азербайджан), Росії (Москва, Ленінград, Псков, Новосибірськ, Омськ, Іркутськ, Владивосток, Новосибірськ) та у Білорусі. Встановлено, що товариство займалося різноманітною діяльністю: збором, збереженням, дослідженням, видавництвом історичних матеріалів, а також воно мало влаштовувати лекції, доповіді та вечори спогадів. Одним із найважливіших завдань товариства було проведення необхідних заходів щодо розроблення та опублікування матеріалів, що стосуються життя та побуту каторги та заслання у дні царського режиму. Цілеспрямована діяльність товариства з написання історії революційного руху з початку XIX ст. до 1917 р., суттєво впливала на створення радянської міфології про виникнення соціалістичної держави та генези визвольного руху. Однак, з 1930-х рр. Всесоюзне товариство підпало під вплив та цензуру радянського керівництва, а у 1935 р. взагалі було ліквідовано. Після ліквідації більшість членів товариства були розстріляні або опинилися у сталінських таборах. Так, жертви царизму, стали жертвами сталінізму...

Ключові слова: каторга, політкаторжани, СРСР, УРСР, міжвоєнний період, царські репресії, сталінські репресії.

Постановка проблеми. Як правило, радянські репресії є загальновідомими і дуже добре дослідженими. А ось політичні репресії часів Російської імперії, дослідники чомусь оминають і мало про це згадують. Однак, вони передували радянським і були теж дуже поширеними. Зокрема, у Російській імперії досить розповсюдженим було покарання каторгою. Каторга – підневільна праця, яку виконують на користь держави ув'язнені арештанти. У каторжних тюрмах утримувалися як політичні, так і кримінальні в'язні. На початок XIX ст. каторга у Російській імперії, як і загалом заслання, не була законодавчо кваліфікована. Склад злочинів, терміни, місця каторги обумовлювалися окремими законодавчими актами, які мали прецедентний і казуїстичний характер. Сибірською каторгою відали Сенат, Сибірський наказ,

Берг-колегія, Кабінет Його Імператорської величності з підключенням місцевої адміністрації. Статут про заслання 1822 р. законодавчо кваліфікував каторгу термінову та довічну (безстрокову). Термін обов'язкових робіт за довічною каторгою обмежувався 20 роками, за терміною – часом, визначеним у вирокі. Після відбуття каторги засуджені довічно визначалися на проживання за місцем каторги, а засуджені терміном прямували на поселення місця, зазначені владою. У 1832 р. Статут та інші нормативні акти про каторгу та заслання були включені до Зводу законів Російської імперії (14-й том «Звід установ і статутів про тих, що утримуються під вартою і про засланих»). Положення про покарання кримінальних і виправних 1845 р. і додатковий до нього закон від 15 серпня 1845 р. передбачали каторгу за ско-

ення найбільш тяжких злочинів з позбавленням усіх прав, визначали її точні строки в залежності від складу злочинів, Перевід безстроково каторжного на поселення залежав від його виправлення. З поступовим закриттям та переходом у приватні руки казенних заводів, почала скорочуватися заводська каторга, на зміну їй прийшли каторжні роботи на золотих копальнях.

У 1869 р. виникли перші каторжні тюрми на території України – Новобілгородський та Новоборисоглібський каторжні центри. У зв'язку з реформою імператора Миколи II протягом 1906–1907 рр. були засновані ще три каторжні в'язниці – Херсонська, Харківська та Миколаївська каторжні тюрми.

Після Жовтневої Революції 1917 р. усі колишні політв'язні Російської імперії отримали довгоочікувану свободу і у 1921 р. заснували Товариство колишніх політкаторжан та засланих – громадську організацію в СРСР, яка працювала протягом 1921–1935 рр. Її основною метою було ведення науково-дослідної, виставкової, просвітницької та видавничої діяльності, що стосувалося життя та побуту каторги та заслання у дореволюційний час. Товариство було ліквідовано рішенням Президії ЦВК СРСР від 25 червня 1935 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективною огляду інформації, в яких розкривається діяльність Товариства колишніх політкаторжан та засланих протягом 1921–1935 рр. Серед дослідників, у яких прямо чи опосередковано торкається зазначене питання можна виділити праці Л. Біліченко [1, 2, 3], І. Міронової [5] та Н. Касьянової [4].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити на основі архівних джерел діяльність Всесоюзного товариства колишніх політкаторжан та засланих протягом 1921–1935 рр.

Виклад основного матеріалу. Ініціатива створення товариства колишніх політичних каторжан та засланих поселенців належить П. П. Маслову, який скликав разом із Д. І. Новомирським установчу групу в березні 1920 р. На вечорі, що проводився 14 березня 1920 р. в Москві і присвячений третій річниці визволення з царських в'язниць (за амністією Тимчасового уряду в 1917 році), були обрані голова (М. П. Томський) і секретар (Д. І. Новомирський) товариства. Проте його діяльність з невстановлених причин незабаром було припинено.

У березні 1921 р. П. П. Маслов та Д. І. Новомирський зробили чергову спробу створення товариства колишніх політичних каторжан та засланих поселенців шляхом публікації в «Известиях» заклику до збору матеріалів з історії революційного руху. Ці дані збиралися для публікації тематичної збірки, з метою чого було створено літературну, організаційну та бюджетну комісію. До їх складу увійшли П. П. Маслов, Н. А. Морозов, М. І. Осинський, Г. М. Крамаров, Л. А. Старр, В. А. Плєсков, А. А. Біценко, В. М. Боброва-Тарасова, Ф. Н. Радзиловська, В. І. Горовиць, А. С. В. Пігт, М. В. Пігт, М. І. , Б. С. Бернштейн, І. М. Гейцман, Ф. Сенюшкін та інші. Саме ці люди є засновниками Товариства колишніх політкаторжан та засланих. Випуск збірки, який став першим томом журналу «Каторга і заслання», був присвячений четвертим роковинам амністії політичним в'язням. Урочистості з цього приводу відбулися 12 березня 1921 р. у Синьому залі Будинку Союзів у Москві. Цей день прийнято вважати днем заснування Всесоюзного Товариства колишніх політкаторжан та засланих [8, с. 44–46].

У 1922 р. була спроба закрити товариство, однак воно продовжило функціонувати. Осередки товариства були розкидані майже по всьому Радянському Союзу. Філії товариства були в Україні (Харків, Київ, Одеса, Сімферополь), на Кавказі (Грузія, Вірменія, Азербайджан), Росії (Москва, Ленінград, Псков, Новосибірськ, Омськ, Іркутськ, Владивосток, Новосибірськ) та у Білорусі.

Одним із самих активних філіалів товариства, було Всеукраїнське товариство політкаторжан та

Рис. 1. Емблема Всесоюзного товариства політкаторжан та засланих (Вікіпедія)

Склад Одеського товариства політкаторжан та переселенців за жовтень 1929 р.

№	Бірман М. М.	№	Рубель А. А.
1	Бродський М.Л.	21	Рогов В. І.
2	Батхан І.	22	Радіонов П. М.
3	Верле Г. Г.	23	Степаниченко П. І.
4	Голубев І. В.	24	Саприкін А. В.
5	Горбенко В. С.	25	Усвят І. М.
6	Гончаров Р. Л.	26	Фейгельман Я.
7	Гойхман А. Н.	27	Френк Л. Б.
8	Дегтяр С. А.	28	Хилькевич М. А.
9	Захарченко І. Г.	29	Цитрин І. С.
10	Коген І. П.	30	Осипович Н. М.
11	Кузьменко Д. Ф.	31	Царевський П. Г.
12	Канторський С. С.	32	Центнер І. Л.
13	Кофф Г. М.	33	Черкаський М. П.
14	Мисошников М. О.	34	Штейнер А. І.
15	Масалков Я. П.	35	Юршевич В. В.
16	Небеський Х. С.	36	Шульженко М. А.
17	Ніколаєв П. Н.	37	Олівенштейн І. С.
18	Никитчук А. С.	38	Окольський Б. Є.
19	Осташков В. А.	39	
20	Пунько І. Т.	40	

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 37.

засланців, яке розташовувалося у Харкові, Києві, Одесі та Сімферополі. Сімферопольське відділення з початку свого заснування було найактивнішим. Зокрема, його представники активно виступали у робочих клубах та приймали участь у всіх кампаніях. Сімферопольський відділ встановив регулярні щотижневі засідання з партійними, радянськими та громадськими організаціями. Матеріальне становище теж було стабільним за рахунок постановок кіно-спектаклів [7, с. 2].

Одеське відділення створило клубну, музейну, бібліотечну та шефську секції. У завдання кожної секції входило організація зв'язку із селами, шляхом екскурсій та проведенню масових заходів у клубах. Також часто відділення збирало вечора споминів та гуртків самоосвіти. Був також організований дитячий куток ім. С. І. Мартиновського [7, с. 3].

Окрім того, відділення займалося ще й наданням благодійної допомоги. Так, станом за 1925 р. було надано таку допомогу 16 сім'ям. Видавалися також суми у борг. За один рік коштів у борг було видано 100 особам [6, с. 25].

Кожного літа, членам Всесоюзного товариства політкаторжан та засланців видавали спеціальні курортні путівки. Слід зазначити, що кількість місць завжди була обмежена і заброньована заздалегідь. Так, у літку 1926 р. Українське відділення

мало 89 місць, Білоруське – 2000 місць, Московське – 34 місця, Ленінградське – 13 місць та Псковське – 1 місце.

У 1926 р. задля забезпечення роботою членів товариства, засіданням Президіуму Центральної Ради було вирішено взяти в оренду ватну фабрику для безробітних членів спільноти. Фабрику було виділено в особу одиницю, яка працювала на основі спеціального уставу під керівництвом Президіуму Центральної Ради [7, с. 1].

19 грудня 1926 р. відбулася Всеукраїнська конференція товариства політкаторжан та засланців. На конференції, один делегат був представлений від 20 членів товариства. Порядок конференції був наступний 1) доповіді з місць; 2) звіти про діяльність Президіуму Ради за останній рік; 3) звіт щодо фінансової діяльності товариства; 4) вибори Всеукраїнської Ради. У першому порядку денному конференції доповідали Виннокамінь та Яблонський, по другому – Новосадівський [7, с. 2].

У 1927 р. Всеукраїнське товариство політкаторжан та засланців поповнилося новими членами. Так, до товариства вступив Кузнецов Мойсей Михайлович, який в 1907 р. Нікольсько-Усурійським військовим судом був засуджений відбувати покарання у Нерчинську. На момент 1927 р. Мойсей Михайлович мешкав у Дніпропетровську. Також, новим членом організації став і Пилипенко

Максим Михайлович, який у 1907 р. був засуджений Воронезьким судом до 4 років каторги. Ще один новообраний член – Радзевич Петро Єфимович, у 1907 р. був засуджений Батумським судом до 20 років каторги [7, с. 5].

Щодо роботи Кавказького крайового відділення, то за 1927 р. членами відділу було проведені вечора спогадів, організована ряд лекцій та доповідей на науково-літературні теми, для чого були запрошені професори та економісти. Бібліотека Кавказького відділу, яка налічувала здебільшого історико-революційні книги, була каталогізована по епохам. Архівна робота була зосереджена у розробці матеріалів, які містилися у місцевих архівах і відносилися до Революції 1917 року, а також у складанні окремих нарисів про революційне минуле, зокрема і збірника «Каторга та ссылка». Було організовано також і обмін виданнями між Кавказьким відділенням та іншими відділеннями Всесоюзного Товариства. Музейна робота складалася в облаштуванні кутка «Каторги та ссылки» у музеях. Шефська робота виражалася у участі представників Кавказького відділення у роботі педагогічної ради шкіл і поповнення книгами шкільної бібліотеки [7, с. 3]. Окрім цього був заснований дитячий садочок для дітей членів Кавказького товариства політкаторжан.

У свою чергу Якутський відділ у 1927 р. теж непогано попрацював. Зокрема, його члени підготували та видали збірник мемуарів колишніх політв'язнів, який був присвячений річниці Лютневої Революції 1917 р. [7, с. 9].

Наприкінці 1927 р. Московський відділ прийняв у свої лави нових членів, а саме: Гордєєва Петра Олексійовича, Казанського Федора Михайловича, Козору Єфима Йосиповича, Кондратьєва Михайла Миколайовича, Маслова Олександра Федоровича, Пупка Самуїла Львовича, Калмикова Аристарха Павловича, Федорова Василя Миколайовича [7, с. 14].

Також у 1927 р. відбулися кадрові перестановки у головному відділі Всесоюзного товариства політкаторжан. Так, на посаду завідувача фінансовим відділом було призначено Д. С. Пигіта. Г. Г. Сушкін очолив завідування загальною частиною, а Колосовський – паперовим відділом. Також, з 1 січня 1927 р. було скорочено штати працівників. Причому щомісячна платня працівникам не перевищувала 7500 руб. [7, с. 6].

Однак, з 1929 р., періоду «великого перелому», становище в Товаристві стало змінюватися більш радикально. У публічних виступах активістів ТПКЗ, у газетних звітах, офіційних документах Товариства з'являються нові форми обговорення актуальних питань і висвітлення минулого, формується нова, особлива мова. Настав дійсно важливий «перелом»: на загальних зборах порушуються питання про «критику та самокритику» серед членів Товариства, повсюди йде «виявлення недоліків» у роботі керівних ланок ТПКЗ. За стандартами ВКП(б), члени Товариства починають ділитися на «активних» і «пасивних». «Пасивні» розглядаються тепер як баласт, який повинен переглянути свою участь у загальній роботі й дати зобов'язання «не залишатися осторонь від будівництва соціалізму». Основною організаційною вимогою стає гасло «Нет члена Общества без общественной нагрузки!».

Для місцевих відділень ТПКЗ переломним став 1930 р. З цього періоду почала рішуче змінюватися вся колишня організаційна структура Товариства. По всій країні було розгорнуто кампанію з прийому в лави комуністів членів Товариства політкаторжан і одночасно – прийому членів ВКП(б) до складу ТПКЗ. З боку Президії Центральної Ради Товариства, за підтримки її місцевих відділень, було зроблено заяву про надання членам ТПКЗ істотних переваг при вступі до ВКП(б). Процес комунізації (або більшовізації) Товариства призводив до того, що

Таблиця 2

Список осіб, яким було відмовлено у членстві Московського товариства

№	Прізвище, ім'я, по батькові	№	Прізвище, ім'я, по батькові
1	Авенек Карл Іванович	9	Гінзбург Мойсей Аронович
2	Альошин Степан Степанович	10	Горбунов Олексій Тимофійович
3	Анухін Яків Андрійович	11	Громов-Мухін Сергій Петрович
4	Аронович Яків Соломонович	12	Забалуєв Федір Іванович
5	Богданов Михайло Андронович	13	Зинов'єв Олександр Макарович
6	Борисов Семен Борисович	14	Кармазин Мойсей Сифович
7	Вінницький Яків Львович	15	Коваль Наум Семенович
8	Волков Микола Іванович	-	-

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5.

Рис. 2. Меморіальні таблички, встановлені в рамках ініціативи «Остання адреса» на будинку, в якому мешкали шість членів товариства. Всі вони були розстріляні у 1938 році (Вікіпедія)

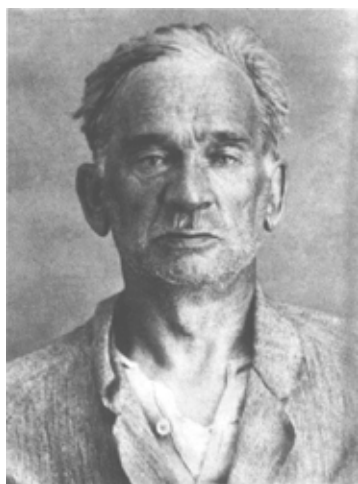

Рис. 3. Член товариства Іван Теодорович незадовго до розстрілу у 1937 р. (Вікіпедія)

партійний «прошарок» у місцевих організаціях істотно зростав.

По суті, Товариство політкаторжан стало частиною радянського фасаду й займалося переважно обслуговуванням ідеологічних інтересів ВКП(б). Таким чином, до середини 1930-х рр. під впливом політичних і соціальних факторів відбулося повне одержавлення ТПКЗ, логічним наслідком якого стала його деградація і втрата власного обличчя. Товариство, яке символізувало політичний плюралізм недавнього минулого не потрібно було сталінському режиму. Однак в «оновленому» вигляді воно не потрібно було і самим політкаторжанам, багато з яких не були навіть допущені до його лав, а інші виявилися виключеними або втратили до нього довіру й інтерес. Тому, зберігши частину

раніше встановлених пільг для ветеранів боротьби з царизмом, Президія ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р. ліквідувала Товариство колишніх політкаторжан і засланців. Після ліквідації більшість членів товариства були розстріляні або опинилися у сталінських таборах [4, с. 72–79].

Так, жертви царизму, стали жертвами сталінізму...

Висновки. Таким чином, Товариство колишніх політкаторжан та засланців зробила певний внесок у справу освіти населення й, насамперед серед робітників та молоді, активно взаємодіючи з місцевими радянськими, партійними та іншими громадськими організаціями. Найбільша активність припадає на 20-ті рр. XX ст., коли колишні політкаторжани вели досить активну просвітницьку діяльність серед широких мас населення, яка мала характер політичної освіти і була націлена на популяризацію революційної спадщини – формуванню своєрідних «місць пам'яті». Напрями публічної активності у 1920-х рр. політкаторжан, які зберігали організаційну та ідеологічну автономію, визначалися головним чином самими активістами, серед яких домінували представники соціалістичних небільшовицьких партій. Серед основних форм роботи превальовали публічні виступи та лекції, організація музейних експозицій, проведення тематичних виставок, екскурсій, акцій та інші коммеморативні практики. Змістовна частина просвітницької діяльності відбивала власне бачення ключових подій радянської революції. Однак, з 1930-х рр. Всесоюзне товариство підпало під вплив та цензуру радянського керівництва, а у 1935 р. взагалі було ліквідовано.

Список літератури:

1. Біліченко Л. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 50–59.
2. Біліченко Л. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Емінак*. 2021. 2 (34). С. 95–104.

3. Біліченко Л. Харківська пересильна в'язниця як пункт для тимчасового утримання каторжних та пересильних арештантів (друга половина XIX-початок XX ст.). *Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference Kharkiv*: Харків, 2022. С. 1339–1346.
4. Касьянова Н. М. Товариство колишніх політкаторжан і засланих: створення та діяльність. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1-2. С. 72–79. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2014_1-2_12
5. Міронова І. Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2021. Том 32 (71) № 4. С. 69–76.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 25.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 1. Спр. 4.
8. Юнге М. Революционеры на пенсии. Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1921–1935. Москва: АИРО-XXI. 2015. 640 с.

Bilichenko L.S. ALL-UNION SOCIETY OF FORMER POLITICAL PRISONERS (1921–1935)

The article examines the activities of the All-Union Society of Former Political Prisoners during 1921–1935. It was found that the society was founded in March 1921, when former revolutionary figures P. P. Maslov and D. I. Novomirsky made another attempt to create the Society of Former Political Convicts and Exiles of Settlers by publishing in Izvestia a call for the collection of materials on the history of the revolutionary movement. This data was collected for the publication of a thematic collection, for which purpose a literary, organizational and budgetary commission was created. The society's branches were scattered almost throughout the Soviet Union. The society had branches in Ukraine (Kharkiv, Kyiv, Odesa, Simferopol), in the Caucasus (Georgia, Armenia, Azerbaijan), Russia (Moscow, Leningrad, Pskov, Novosibirsk, Omsk, Irkutsk, Vladivostok, Novosibirsk) and in Belarus. It has been established that the society was engaged in various activities: collecting, preserving, researching, and publishing historical materials, and it was also supposed to organize lectures, reports, and evenings of remembrance. One of the most important tasks of the society was to carry out the necessary measures to develop and publish materials relating to the life and routine of prisons during the days of the tsarist regime. The purposeful activity of the society in writing the history of the revolutionary movement from the beginning of the 19th century to 1917 significantly influenced the creation of the Soviet mythology about the emergence of the socialist state and the genesis of the liberation movement. However, since the 1930s, the All-Union Society fell under the influence and censorship of the Soviet leadership, and in 1935 it was completely liquidated. After the liquidation, most of the members of the society were shot or ended up in Stalinist camps. Thus, the victims of the tsarism became victims of Stalinism...

Key words: hard labor, political hard laborers, USSR, Ukrainian SSR, interwar period, tsarist repressions, Stalinist repressions.